

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

ЯРМОЛ ЛІЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.12:342.727–048.23 (477) (043.3)

**СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ
ТА ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ
(ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Львів – 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України
Сливка Степан Степанович,
Навчально-науковий інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка»,
завідувач кафедри теорії та філософії права

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України
Бисага Юрій Михайлович,
Ужгородський національний університет,
завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету;

доктор юридичних наук, доцент
Зозуля Євген Вікторович,
Донецький юридичний інститут МВС України,
професор кафедри загальноправових дисциплін;

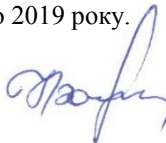
доктор юридичних наук, доцент
Турчак Олександр Володимирович,
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,
начальник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень)
Наукового центру Сухопутних військ.

Захист відбудеться «05» березня 2019 року о 9:30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.052.19 у Національному університеті «Львівська політехніка» за адресою: 79013, м. Львів, вул. С. Бандери, 12, ауд. 226 головного корпусу.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету «Львівська політехніка» за адресою: 79013, м. Львів, вул. Професорська, 1.

Автореферат розісланий «04» лютого 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Бортник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Свобода вираження поглядів є однією з фундаментальних можливостей людини, яку людство тривалий період виборювало. Реальне та максимальне її забезпечення становить критерій демократичності держави, а ефективна реалізація – важливий показник рівня забезпечення низки інших прав людини.

Свобода вираження поглядів як природне право людини є її можливістю, властивою від народження, невід’ємною, невідчуженою, незалежною від волі держави. Право людини вільно виражати свої погляди закладене в самій людській природі як її складова. Людську ж природу сотворив Бог, давши при цьому людині можливість вільно вибирати форму і зміст вираження своїх поглядів. Свобода вираження поглядів є обов’язковою складовою особистісного самовизначення кожної людини. Зазначена свобода – це «дихання» людини в соціальному середовищі, без якого вона не зможе існувати в ньому.

Основою свободи вираження поглядів є погляди людини як невід’ємний елемент її свідомості, зокрема світогляду. Погляди взаємодіють, перебувають у зв’язку з усіма іншими елементами свідомості – вірою, думками, переконаннями, уявленнями тощо. Погляди людини становлять одну з основних форм сучасного пізнання і спілкування у всіх сферах суспільного життя, у тому числі в державно-правовій.

У сучасному світі свобода вираження поглядів повною мірою і найефективніше реалізується через засоби масової інформації (далі – ЗМІ). Їх роль в Україні особливо важлива в сучасних умовах у протидії інформаційній війні, у поширенні правдивих відомостей на тимчасово окупованих територіях України у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь; на території здійснення заходів забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях. ЗМІ, висвітлюючи достовірну інформацію, сприяють активізації інтеграційних процесів у громадянському суспільстві.

Свобода вираження поглядів як фундаментальне право людини відображена в основних міжнародних документах з прав людини всесвітнього та регіонального значення. В Україні основою механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів є національне законодавство, насамперед Конституція України від 28.06.1996 р., котрою «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ч. 1 ст. 34), Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. (у редакції Закону України від 13.01.2011 р.), а також інші нормативно-правові акти.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних учених з питань теорії прав людини, юридичних аспектів їх забезпечення: С. Алексєєва, О. Белянської, Ю. Бисаги, В. Болгової, М. Волкової, Л. Глухарєвої, Д. Гудими, Й. Гьофнера, С. Добрянського, І. Жаровської, С. Зозулі, В. Казакова, Г. Кельзена, М. Кельмана, М. Козюбри, О. Коршунової, О. Костенка, Д. Кошарського, О. Лукашевої, І. Панкевича, Н. Пархоменко, П. Ра-

біновича, С. Рабіновича, Л. Рассказова, О. Скакун, С. Сливки, О. Турчака, І. Упова та інших.

Концептуальне значення для обґрунтування викладених положень мали праці видатних філософів-класиків, присвячені питанням свободи вираження поглядів, природи поглядів як феномена свідомості людини, їх взаємозв'язку зі знанням, думками, вірою, уявленнями, переконаннями тощо – Аристотеля, Л. Вітгенштейна, Т. Гоббса, Г. Гегеля, Р. Декарта, В. Джемса, І. Канта, Б. Кістяківського, Д. Локка, Дж. С. Мілля, Платона, С. Франка, Е. Фромма, Д. Юма, П. Юркевича та інших. Їхні теоретичні положення істотно вплинули на розуміння поглядів у сучасній філософії.

Методологічною основою дослідження стали праці науковців з питань сучасного розуміння правосвідомості, природи поглядів, визначення їх місця в структурі світогляду людини, виявлення взаємозв'язку з іншими феноменами свідомості. Правові, філософські, психологічні, соціологічні, логіко-лінгвістичні дослідження у цій сфері здійснили О. Александрова, Б. Ардентов, Р. Арцишевський, Л. Аскерова, М. Бабій, О. Байрамова, О. Балинська, Т. Бачинський, М. Білалов, Т. Гарасимів, О. Гришук, Б. Грушин, М. Горшков, В. Демічева, М. Дмитровська, В. Єленський, Б. Єрунов, А. Залізняк, Г. Іванова, А. Івін, А. Колонний, В. Коробка, А. Луцький, В. Малахов, А. Нехаєв, В. Петрушенко, С. Рубінштейн, О. Уледов, Л. Филипович, М. Цимбалюк та інші.

У своїх наукових пошуках автор спиралася на праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджують теоретико-правові, міжнародні та галузеві аспекти свободи вираження поглядів, окремі її елементи (можливості) та взаємозв'язок з іншими правами людини: В. Беда, В. Бенедєка, М. Верпо, Ю. Вільке, Д. Вовка, В. Гвоздєва, Т. Ганна, О. Денісової, М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі, Н. Довнар, О. Жуковської, Є. Захарова, М. Кеттемана, Л. Красицької, Г. Красноступа, А. Крішнасамі, О. Кохановської, Н. Корченкової, Н. Кушакової-Костицької, В. Кудрявцева, Н. Лернера, Д. Літгла, В. Лутковської, М. Маковей, О. Марценюка, Р. Мельника, Т. Менделя, М. Муратова, О. Нестеренко, О. Олійника, Н. Ортинської, В. Павликівського, В. Постульги, В. Снеткова, Е. Тітко, А. Токарської, Є. Чефранової, М. Швеця, С. Шевчука та інших науковців.

Водночас доводиться констатувати, що у вітчизняній юриспруденції комплексні дослідження, в яких розкриваються саме загальнотеоретичні аспекти свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні, наразі відсутні. Однак саме такі розвідки мають бути складовою частиною формування загальної теорії прав і свобод людини.

Аналіз законодавства України з питань свободи вираження поглядів, юридичних гарантій її забезпечення дає підстави стверджувати, що воно потребує удосконалення, узгодження з нормами міжнародно-правових документів з прав людини.

Усі вказані аргументи підтверджують актуальність теми здійсненого дослідження та її науково-теоретичне і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими Національною академією правових наук України 03.03.2016 р. Дисертаційне дослідження здійснювалось поетапно у рамках виконання планових науково-дослідних тем кафедри теорії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка»: «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356), «Метаантропологічна концепція державотворення та правотворення» (державний реєстраційний номер 0118U000349).

Мета та завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є комплексна загальнотеоретична характеристика свободи вираження поглядів та проблем юридичного забезпечення її реалізації в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- розкрити методологічні підходи і методи дослідження;
- здійснити аналіз джерельної бази дослідження;
- визначити поняття, сутність поглядів як антропного феномена та виокремити їхні види;
- з'ясувати співвідношення поглядів з іншими суміжними явищами (світоглядом, думками, переконаннями, уявленнями, вірою);
- сформулювати визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини, виокремити види зазначеної свободи та розкрити її структуру;
- охарактеризувати співвідношення свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами (свободою світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання);
- розкрити значення, види форм та способів вираження поглядів людини;
- охарактеризувати ЗМІ як спосіб реалізації свободи вираження поглядів;
- здійснити аналіз світових та європейських міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів;
- сформулювати авторське визначення поняття свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України, та розкрити структуру зазначеної свободи;
- окреслити поняття, структуру механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні, з'ясувати позитивні тенденції та основні проблеми у сфері юридичного забезпечення реалізації свободи вираження поглядів в Україні;
- охарактеризувати право на мирні зібрання як гарантію реалізації свободи вираження поглядів;
- висвітлити теоретико-правові аспекти реалізації свободи вираження поглядів дітьми;
- розкрити загальнотеоретичні аспекти реалізації свободи вираження поглядів журналістами;

– сформулювати й обґрунтувати пропозиції на основі отриманих результатів щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення реалізації свободи вираження поглядів в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері реалізації свободи вираження поглядів та загальнотеоретичні проблеми її юридичного забезпечення з урахуванням сучасних тенденцій демократичних перетворень в Україні.

Предмет дослідження – свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні у загальнотеоретичному вимірі.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, а також способів наукового пізнання. При цьому вибір концептуальних підходів зумовлений передовсім міждисциплінарним, комплексним характером дослідження й особливостями обраної проблематики.

Антропологічний характер предмета дослідження обумовив використання антропологічного підходу, який задіяний в усіх розділах дисертації (особливо в підрозділах 2.1, 2.2, 4.1, 4.2, 5.1, 5.3, 6.1, 6.2). Антропологічний підхід забезпечив розкриття цінності, сутності свободи вираження поглядів людини як природного і юридичного явища; став основою для дослідження природи поглядів людини й інших елементів її свідомості – думок, переконань, уявлень, віри. При цьому антропологічний підхід органічно доповнюється діалектичним підходом до осмислення загальних закономірностей формування, функціонування, розвитку свободи вираження поглядів як природного права (підрозділ 2.2) і як суб'єктивного юридичного права (підрозділи 5.1, 5.2, 6.1, 6.2). Ідеалістичний підхід пізнання використовувався насамперед для розкриття джерела походження свободи вираження поглядів як природного права людини (підрозділи 2.1, 2.2). За допомогою потребового дослідницького підходу розкрито соціальну сутність свободи вираження поглядів як одного з особистісних прав людини, що забезпечує збереження, розвиток, захист морально-психологічної індивідуальності людини (підрозділи 2.2, 5.1, 5.2, 5.3). Системний підхід, застосований в усіх підрозділах дисертації, дав змогу здійснити аналіз свободи вираження поглядів як системного утворення, що охоплює низку можливостей, зокрема інформаційних прав, та розкрити її взаємозв'язок з іншими правами людини. За допомогою комунікативного підходу розглянуто свободу вираження поглядів як результат комунікації суб'єктів суспільного життя, а також теоретико-правові аспекти форм і способів вираження поглядів людини (підрозділи 3.1, 3.2).

Використовувалась також низка загальнонаукових методів. Зокрема, структурний метод застосований для розкриття структури свідомості, правосвідомості, світогляду, поглядів, віри людини (підрозділ 2.1). Функціональний метод забезпечив з'ясування взаємозв'язків поглядів з іншими спорідненими явищами (підрозділ 2.1); аксіологічний – задіяний для пізнання цінності поглядів людини та інших складових її свідомості, свободи вираження поглядів (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 5.1). Застосовувалися й історичний, порівняльний, логічні та інші загальнонаукові методи.

Важливе значення для дослідження теми роботи мали спеціально-юридичні методи. Історико-правовий метод використано при висвітленні питань відображення свободи вираження поглядів в історичних джерелах права України (підрозділ 1.2). Задіяння формально-догматичного методу дало змогу сформулювати визначення основних понять дослідження, а також зробити пропозиції з удосконалення чинного законодавства України з питань свободи вираження поглядів (підрозділи 3.2, 5.1–5.3, 6.1, 6.2). За допомогою структурно-правового методу виокремлено структурні елементи свободи вираження поглядів як природного права людини (пункт 2.2.1) та як суб'єктивного юридичного права (підрозділ 5.1). Функціонально-правовий метод сприяв окресленню форм та способів вираження поглядів (підрозділ 3.1), розкриттю проблем реалізації свободи вираження поглядів дітьми (підрозділ 6.1) та журналістами (підрозділ 6.2). Порівняльно-правовий метод застосовувався при порівнянні свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами людини (пункт 2.2.2), при зіставленні змісту, структури свободи вираження поглядів як природного права і як суб'єктивного юридичного права (підрозділ 5.1). У процесі дослідження активно застосовувався метод тлумачення міжнародно-правових норм (підрозділи 4.1, 4.2, 6.1, 6.2) та національно-правових норм з питань свободи вираження поглядів (розділи 5, 6). Методи аналізу та узагальнення юридичної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН, судових органів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Державного комітету телебачення і радіомовлення України дали змогу оцінити стан, розкрити основні проблеми реалізації свободи вираження поглядів в Україні та сформулювати пропозиції щодо їх усунення.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці загальної теорії держави і права монографічним дослідженням свободи вираження поглядів як природного та юридичного явища, правового механізму забезпечення її реалізації в Україні та визначення шляхів і засобів його удосконалення.

Найвагоміші результати дисертаційного дослідження, які отримані автором особисто і характеризують наукову новизну роботи, полягають у такому:

вперше:

– крізь призму комплексного теоретико-правового аналізу свободи вираження поглядів людини визначено основні позитивні тенденції у сфері юридичного забезпечення цієї свободи в Україні та окреслено низку проблем у сфері її реалізації, а також сформульовано пропозиції до Конституції України та інших нормативно-правових актів України, спрямовані на їх вирішення;

– сформульовано авторське визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини: це можливість людини виражати внутрішньо та назовні, в будь-якій формі ставлення ймовірнісного характеру до будь-

яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку;

– здійснено класифікацію свободи вираження поглядів як природного права людини залежно від 1) форм свідомості; 2) змісту поглядів; 3) форм зовнішнього вираження поглядів; 4) того, наскільки правильно погляди людини відображають об'єктивну дійсність;

– виділено структурні елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного права людини: 1) дотримуватися своїх поглядів; 2) вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію й ідеї); 3) змінювати свої погляди; 4) не виражати своїх поглядів. Визнано, що структурним елементом свободи вираження поглядів людини є також можливість відмовлятися від своїх поглядів – вона повинна бути відображена в основних міжнародних документах з прав людини. Обґрунтовано, що інформаційні права є складовою частиною структури свободи вираження поглядів як природного права людини і що вони мають подвійне підпорядкування – належать як до права на формування її поглядів (можливості пошуку, отримання інформації та ідей), так і до права на їх вираження (можливості поширення, передачі інформації та ідей);

– розкрито співвідношення поглядів як об'єкта правової охорони з іншими спорідненими явищами – світоглядом, думками, переконаннями, уявленнями, вірою. Це стало основою для обґрунтування теоретико-правових положень щодо взаємозв'язку свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами – зі свободою світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання;

– визначено поняття світових міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів як правових засобів, встановлених та застосовуваних ООН і її спеціалізованими установами для сприяння реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів. Класифіковано світові документальні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів на певні види: 1) за юридичним значенням; 2) за суб'єктом прийняття; 3) за обсягом закріпленої у них свободи вираження поглядів; 4) за видом суб'єкта вираження поглядів, якого стосуються гарантії; 5) за змістом поглядів, свобода вираження яких гарантується;

– сформульовано авторське визначення поняття свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України: це можливість людини, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї усно, письмово або в будь-якій іншій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом. Виокремлено елементи (можливості) цього суб'єктивного юридичного права та констатовано, що вони мають подвійне підпорядкування – належать як до права на формування поглядів людини, так і до права

на їх вираження. Здійснено порівняльну характеристику структурних елементів свободи вираження поглядів як природного права і як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України;

удосконалено:

– методологію дослідження свободи вираження поглядів як систему концептуальних підходів, методів та способів дослідження свободи вираження поглядів як природного та суб'єктивного юридичного права, юридичного забезпечення її реалізації в Україні, а також знання про закономірності їх застосування;

– визначення поняття поглядів як антропного феномена: це судження людини, в яких виражається її ставлення ймовірного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, подій, фактів, процесів дійсності або дається їх оцінка;

– структуру поглядів як обов'язкового складника свідомості людини, що охоплює такі основні елементи: суб'єкт, предмет, зміст, підстави; класифікацію поглядів людини за різними критеріями: 1) залежно від того, наскільки правильно вони відображають об'єктивну дійсність; 2) залежно від якості відображуваних предметів; 3) залежно від обсягу чи кількості відображуваних предметів; 4) залежно від природи та кількості відображуваних предметів; 5) за формою зовнішнього вираження; 6) за змістом; 7) залежно від рівня відображення явищ; 8) залежно від форм свідомості;

– класифікацію форм вираження поглядів людини залежно від засобів: вербальна (усна, письмова, друкована), невербальна, комбінована (поєднання вербальної та невербальної);

– визначення поняття європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів як правових засобів, проголошених і здійснюваних європейським співтовариством – європейськими міжурядовими організаціями, завдання яких полягає у здійсненні, охороні і захисті свободи вираження поглядів та окремих її елементів (можливостей); класифікацію європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів за формою зовнішнього прояву, за функціональною спрямованістю;

– наукове розуміння світових та європейських інституційно-діяльнісних міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів, у системі яких важливу роль відіграє діяльність Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН та ЄСПЛ;

набули подальшого розвитку:

– комплексний теоретико-правовий аналіз міжнародно-правових документів з прав людини та відповідних актів законодавства України як основи правового механізму забезпечення свободи вираження поглядів людини;

– інтерпретація поняття та структури механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні, який становить систему ефективних юридичних засобів реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів

загалом, а також окремих її елементів (можливостей), закріплених у національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права;

– теоретичне осмислення проблем реалізації свободи вираження поглядів за допомогою друкованих та аудіовізуальних ЗМІ і пропозиції щодо їх вирішення;

– наукові погляди щодо реалізації свободи вираження поглядів під час мирних зібрань та пропозиції до законодавства України з цих питань;

– загальнотеоретичні положення щодо проблем реалізації свободи вираження поглядів окремими суб'єктами (дітьми, журналістами), а також пропозиції щодо їх вирішення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять і науково-теоретичний, і практичний інтерес, а саме – можуть бути використані у:

– *науково-дослідній сфері* – для подальшого розроблення загальнотеоретичних аспектів свободи вираження поглядів та юридичного механізму її реалізації в Україні;

– *навчальному процесі* – під час викладання курсів «Теорія держави і права», «Філософія права», а також галузевих юридичних дисциплін; для підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (*довідка Національного університету «Львівська політехніка» № 67-01-1184 від 03.07.2018 р.*);

– *сфері правотворчості* – для удосконалення вітчизняного законодавства про свободу вираження поглядів людини (*акт впровадження результатів дослідження у законотворчу діяльність Комітету Верховної Ради України з питань європейської інтеграції № 04-17/16-864 (174068) від 16.08.2018 р.*);

– *правореалізаційній діяльності* – для підвищення ефективності діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, що забезпечують реалізацію свободи вираження поглядів (*довідка Громадської ради при Львівській обласній державній адміністрації № 88/18 від 04.07.2018 р.*; *довідка Управління карного розшуку Головного управління Національної поліції у Львівській області № 2914/14/01-2018 від 01.08.2018 р.*).

Особистий внесок дисертанта. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею. Усі теоретичні висновки і практичні результати дослідження сформульовані особисто. При використанні матеріалів інших дослідників зроблено відповідні посилання. Наукові напрацювання співавторів не використовувались.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію виконано й обговорено на кафедрі теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Результати дослідження оприлюднено на науково-практичних заходах: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (Львів, 17 лютого 2012 р.); І Регіональній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 11 квітня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання публічного та приватного

права у контексті сучасних процесів реформування законодавства» (Херсон, 26–27 квітня 2013 р.); I Заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 10 квітня 2014 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (Львів, 21 травня 2014 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Економіко-правові виклики 2015 року» («Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2015») (Львів, 15 січня 2015 р.); круглому столі Харківського юридичного товариства «Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo» (Харків, 25 лютого 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Юридична наука та практика в третьому тисячолітті» («Prawna veda a prax v tretom tisícročí») (Кошице, Словацька Республіка, 27–28 лютого 2015 р.); II Заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 16 квітня 2015 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (Львів, 27 травня 2015 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Економіко-правові виклики 2016 року» (Львів, 12 січня 2016 р.); науково-практичній конференції «Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції» (Львів, 8–9 лютого 2016 р.); III Заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 11 квітня 2016 р.); Всеукраїнській конференції «Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича» (Львів, 19 травня 2016 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (Львів, 30 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи» (Львів, 30–31 березня 2017 р.); заочній науково-практичній конференції «Право та держава у метаантропологічній проекції сучасності» (Львів, 27 квітня 2017 р.); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (Львів, 30 травня 2017 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Економіко-правові виклики 2017 року» («Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2017») (Львів, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу» (Херсон, 1–2 червня 2018 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертації викладено у 57 наукових публікаціях, зокрема: у п'яти монографіях (з них чотири – у співавторстві); 21 статті – у фахових виданнях України (серед них 14 статей – у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз); у п'яти статтях, опублікованих у наукових періодичних виданнях інших держав (Республіка Польща, Словацька Республіка); п'яти публікаціях, які додат-

ково відображають результати дисертації; у 21 тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Структура й обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою, завданнями, об'єктом та предметом дослідження. Дисертація складається з переліку умовних позначень, вступу, шести розділів, поділених на тринадцять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації – 490 сторінок, із них 374 сторінки основного тексту. Список використаних джерел становить 83 сторінки (748 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету і завдання роботи, її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, охарактеризовано об'єкт, предмет та методологічну основу дослідження, сформульовано наукову новизну одержаних результатів, висвітлено практичне значення й апробацію результатів дослідження, наведено кількість публікацій за темою дисертації, обсяг і структуру дисертації.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження» складається з двох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Методологічні підходи і методи дослідження»* проаналізовано концептуальні підходи, загальнонаукові і спеціально-юридичні методи та способи дослідження теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів і юридичного забезпечення її реалізації в Україні. Обґрунтовано положення про те, що методологія зазначеного дослідження має міждисциплінарний, комплексний характер, тому потребує використання методологічного інструментарію значної кількості наук, насамперед загальної теорії держави та права, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін, філософії, логіки, психології, релігієзнавства, культурології, соціології тощо.

Констатовано, що фундаментальну методологічну основу дослідження становлять такі філософсько-правові (концептуальні) підходи: антропологічний, ідеалістичний, діалектичний, системний, потребовий, комунікативний, які визначили саму стратегію дослідження, його загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання одержаних результатів.

У *підрозділі 1.2 «Характеристика джерел дослідження»* проаналізовано групу джерел, що становлять теоретико-методологічну основу дисертації. Виокремлено дев'ять груп джерел: 1) міжнародні документи з прав людини, насамперед всесвітні та європейські, в яких проголошується свобода вираження поглядів, розкривається її зміст і структура; 2) історичні джерела права України ХІХ–ХХ ст., в яких закріплено свободу вираження поглядів; 3) чинні нормативно-правові акти України, зарубіжних держав, проекти законів України, присвячені свободі вираження поглядів та іншим можливостям, з якими вона пов'язана – свободі віросповідання, праву на мирні зібрання, юридичним гарантіям їх забезпечення. Обґрунтовано висновок про необхідність

удосконалення нормативно-правових актів України з питань свободи вираження поглядів, узгодження їх з міжнародними документами з прав людини; 4) наукові праці з питань загальної теорії держави і права, філософії права, в яких досліджуються права людини, а також юридичний механізм їх забезпечення – вони становлять фундамент теоретико-правового дослідження; 5) наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених-класиків та сучасників з філософії, логіки, психології, релігієзнавства, культурології, в яких висвітлюються питання свободи вираження поглядів та поглядів як елемента свідомості людини; 6) джерела, в яких висвітлено питання міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів та її окремих можливостей. Наголошено, що серед них особливо виділяються розвідки вітчизняних та зарубіжних дослідників з питань захисту свободи вираження поглядів ЄСПЛ; 7) наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких розкриваються теоретико-правові, галузеві аспекти свободи вираження поглядів, її юридичного забезпечення в Україні та в інших державах; 8) правові періодичні видання, інтернет-видання, в яких висвітлюються окремі правові аспекти свободи вираження поглядів, а також наводяться соціологічні та статистичні дані; 9) матеріали юридичної практики, які сприяли обґрунтуванню теоретико-правових положень дослідження та підкріпленню їх практичними аспектами.

Зроблено висновок про те, що у вітчизняній юриспруденції наразі немає комплексних досліджень, в яких було б розглянуто теоретико-правові аспекти свободи вираження поглядів як одного з природних, невідчужуваних прав людини.

Розділ 2 «Свобода вираження поглядів: природно-правова інтерпретація» складається з двох підрозділів.

Підрозділ 2.1 «Погляди як антропний феномен: поняття, сутність, види та їх співвідношення з суміжними явищами» поділений на шість пунктів.

У пункті 2.1.1 *«Поняття, сутність, види поглядів як феномена свідомості»* на основі аналізу філософських, психологічних, лінгвістичних, культурологічних, релігієзнавчих і правових досліджень розкрито зміст, значення, елементи, види поглядів як обов'язкового складника свідомості людини. Обґрунтовано висновок, що погляди людини є обов'язковим елементом різних форм свідомості, зокрема правосвідомості, який неодмінно повинен бути відображений при визначенні їх поняття.

Сформульовано визначення поняття поглядів як антропного феномена, зміст якого становлять судження ймовірного характеру про будь-які теперішні, минулі чи майбутні явища, події, факти, процеси дійсності та судження про цінність предмета. Здійснено класифікацію поглядів за різними критеріями. Виокремлено основні елементи поглядів людини: суб'єкт, предмет, зміст, підстави.

У пункті 2.1.2 *«Світогляд та погляди: їх співвідношення»* узагальнено поняття світогляду, наведеного в наукових джерелах з філософії, логіки, психології, культурології, як системи низки компонентів, «елементів» свідомості

людини (знань, поглядів, переконань, віри, принципів, норм поведінки, ідеалів, цінностей тощо), котрі становлять духовно-практичне утворення і визначають місце людини в суспільстві, її ставлення до світу і до самої себе. Розкрито структуру і види світогляду. Обґрунтовано висновок, що погляди становлять центральний, але не єдиний елемент світогляду людини, відповідно, феномен світогляду є ширшим від феномена поглядів.

У пункті 2.1.3 «Співвідношення поглядів та думок» на підставі аналізу філософських, психологічних, лінгвістичних джерел обґрунтовано положення, що думка – це основна одиниця мислення, його результат, яка охоплює такі його форми (види), як судження, поняття, умовивід. Зроблено висновок, що погляд, будучи судженням, не є тотожним із думкою. Думка – явище ширше, ніж погляди. Погляди людини як судження є різновидом думки.

У пункті 2.1.4 «Співвідношення переконань та поглядів» на підставі аналізу філософських, психологічних, культурологічних, правових джерел розглянуто поняття, елементи, види переконань та їх взаємозв'язок із поглядами. Виокремлено дві сторони переконань: об'єктивну (її елементи – знання, погляди, уявлення, ідеї тощо) та суб'єктивну (її елемент – тверда впевненість щодо них та їх важливості). Зроблено висновок, що переконання людини є ширшим явищем, ніж її погляди. Обґрунтовано положення про те, що переконання містять більший ступінь впевненості, ніж погляди, які допускають наявність інших точок зору, альтернатив тощо.

У пункті 2.1.5 «Співвідношення уявлень та поглядів» на підставі аналізу філософських, психологічних джерел розглянуто поняття, значення, види уявлень як обов'язкового складника свідомості людини та їх взаємозв'язок із поглядами. Щодо співвідношення уявлень і поглядів констатовано, що перші є одним із тих «матеріалів», за допомогою яких людина формує свої погляди. Обґрунтовано висновок про те, що уявлення більшою мірою властиві внутрішньому світу людини, ніж погляди. Погляди формуються передовсім для того, щоб їх донести, виразити назовні для інших суб'єктів. Зазначено, що уявлення часто зумовлюється потребою змінити ті чи інші предмети навколишнього світу.

У пункті 2.1.6 «Співвідношення віри та поглядів» на підставі аналізу наукових джерел з філософії, психології, релігієзнавства тощо розкрито поняття, значення, різновиди віри. Обґрунтовано такі положення щодо співвідношення та взаємозв'язку віри й поглядів: 1) віра містить обов'язковий інтелектуальний елемент, складовою якого є і погляди, зокрема релігійні; 2) як об'єкт віри, так і предмет поглядів викликають у людини зацікавлення, яке реалізується в її емоційній та інтелектуальній сферах; водночас віра, особливо релігійна, на відміну від поглядів, викликає значно сильніші емоції та почуття; 3) віра неможлива без особистої оцінки свого об'єкта, що зближує її з таким різновидом поглядів, як погляди-оцінки; 4) для вираження поглядів і для сповідання віри важливе значення має вольовий аспект; 5) віра передбачає активне особисте ставлення до свого об'єкта, що визначає поведінку людини. Вираження ж поглядів людини може і не зумовлювати її активної поведінки.

Обґрунтовано висновок, що віра людини, на відміну від поглядів, є більш комплексним утворенням у її свідомості, неодмінною передумовою особистісного її самовизначення.

Підрозділ 2.2 «Свобода вираження поглядів як природне право людини» складається з двох пунктів.

У пункті 2.2.1 *«Поняття свободи вираження поглядів як природного права людини, його структура»* розглянуто свободу вираження поглядів як невід'ємну, невідчужену можливість людини, властиву їй від народження, закладену в її природі Богом, незалежну від волі держави. Сформульовано авторське визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини. Запропоновано класифікацію зазначеної свободи за декількома критеріями.

На основі аналізу світових та регіональних міжнародно-правових актів з прав людини виокремлено структурні елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного права людини та розглянуто взаємозв'язки між ними. На підставі дослідження змісту і структури свободи вираження поглядів як природного права людини обґрунтовано висновок про необхідність проголошення в основних міжнародних документах з прав людини не тільки свободи вираження поглядів, а й свободи їх формування.

У пункті 2.2.2 *«Співвідношення свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами»* розкрито взаємозв'язок свободи вираження поглядів зі свободою вираження світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання.

Обґрунтовано положення про те, що свобода вираження світогляду як комплексне право складається з кількох компонентів: можливостей (свобод) вираження віри, поглядів, думок, переконань тощо. Відповідно свобода вираження світогляду охоплює свободу вираження поглядів людини. Наголошується, що юридичне право регулює лише зовнішні прояви світогляду людини, які можуть стосуватись усіх сфер суспільного життя і, відповідно, будь-якого права людини. Зауважується, що в міжнародних документах з прав людини свобода світогляду людини загалом не проголошена, у них відображено тільки можливості щодо вираження окремих елементів світогляду людини – віри, переконань, думок, поглядів.

На підставі дослідження загальнотеоретичних аспектів феноменів думки та поглядів обґрунтовано положення про те, що свобода вираження думки є ширшим поняттям, ніж свобода вираження поглядів, оскільки проявляється у вираженні суджень, які є і в основі знання, і в основі поглядів, а також у вираженні понять, умовиводів. Наголошено, що в основних міжнародних документах всесвітнього і європейського значення та конституціях окремих держав світу свобода вираження думки проголошується в поєднанні зі свободою совісті, релігії, переконань, окремо від свободи вираження поглядів.

Щодо співвідношення свободи віросповідання та свободи вираження поглядів констатовано, що зазначені свободи є обов'язковими складовими

особистісного самовизначення людини. Зазначено, що свобода віросповідання тісно пов'язана зі свободою вираження релігійних поглядів. Зроблено висновок, що свобода вираження поглядів – важлива гарантія для реалізації свободи віросповідання людини.

Розділ 3 «Форми та способи вираження поглядів» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Значення, види форм та способів вираження поглядів» на підставі аналізу наукових джерел, міжнародних документів з прав людини, практики ЄСПЛ виокремлено основні форми вираження поглядів людини (вербальна, невербальна, комбінована) та основні способи їх прояву (письмова, друкована продукція, форма одягу, аудіовізуальні засоби вираження тощо). Обґрунтовано положення про те, що свобода слова людини (правильніше – свобода вираження слова) є можливістю людини проявляти думки, погляди, переконання у вербальній формі. Наголошується на важливій ролі невербальної форми вираження поглядів у процесі комунікації суб'єктів, зокрема під час мирних зібрань.

Стверджується, що в Конституції України закріплено тільки способи (усний, письмовий та ін.) збирання, зберігання, використання та поширення інформації (ч. 2 ст. 34), а форм, способів вираження поглядів (ч. 1 ст. 34) не конкретизовано. З огляду на це, запропоновано в Основному Законі України проголосити, що кожен має право на свободу вираження поглядів (а також їх формування) у будь-якій формі та в будь-який спосіб.

Підрозділ 3.2 «Засоби масової інформації як спосіб реалізації свободи вираження поглядів» складається з трьох пунктів.

У пункті 3.2.1 «Загальні положення» розкрито значення ЗМІ (друкованих та аудіовізуальних) для здійснення й захисту свободи вираження поглядів. Обґрунтовано висновок про те, що за допомогою ЗМІ, які є найефективнішим способом реалізації свободи вираження поглядів, суб'єкти можуть: виражати свої погляди та погляди інших учасників суспільства; знаходити, отримувати інформацію про погляди різних суб'єктів; формувати свої погляди; впливати на формування поглядів членів суспільства; змінювати свої погляди; відмовлятися від своїх поглядів, спростовувати їх тощо.

Проаналізовано принцип про заборону цензури, проголошений у міжнародних документах та нормативно-правових актах багатьох держав, зокрема України. Констатовано, що однією з проблем в Україні у сфері реалізації свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ є наявність цензури. Підтримано пропозицію науковців щодо встановлення кримінальної відповідальності за цензуру в Україні.

Залежно від видів ЗМІ, за допомогою яких може реалізуватися свобода вираження поглядів, виокремлено такі її види: свобода вираження поглядів у друкованих ЗМІ (пресі) та свобода вираження поглядів в аудіовізуальних ЗМІ.

У пункті 3.2.2 «Друковані засоби масової інформації як спосіб здійснення свободи вираження поглядів» обґрунтовано важливість реалізації свободи ви-

раження поглядів за допомогою друкованих ЗМІ (преси). Зазначено, що свобода вираження поглядів у друкованих ЗМІ тісно пов'язана зі свободою преси, є її складовою.

Розглянуто основні проблеми у сфері реалізації свободи вираження поглядів за допомогою друкованих ЗМІ в Україні: зменшення кількості друкованих ЗМІ; недостатня кількість та обсяг випуску їх українською мовою та офіційними мовами Європейського Союзу (далі – ЄС); наявність дозвільної системи реєстрації друкованих ЗМІ; неефективні механізми їх роздержавлення; неефективні правові механізми визначення реальних їхніх власників; недостатній рівень дотримання професійних журналістських стандартів ЗМІ, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення правового механізму здійснення свободи вираження поглядів за допомогою друкованих ЗМІ.

У пункті 3.2.3 «Аудіовізуальні засоби масової інформації як спосіб реалізації свободи вираження поглядів» проаналізовано правові аспекти діяльності аудіовізуальних ЗМІ в Україні. Відзначено позитивні тенденції у сфері правового забезпечення реалізації свободи вираження поглядів за допомогою аудіовізуальних ЗМІ в Україні (підтримка, розвиток національного аудіовізуального продукту; зменшення кількості державних телерадіоорганізацій та суб'єктів інформаційної діяльності; впровадження цифрового телебачення на більшості території України).

Розглянуто основні проблеми в зазначеній сфері та сформульовано пропозиції щодо їх вирішення: 1) неефективні правові механізми визначення реальних власників та засновників аудіовізуальних ЗМІ. Обґрунтовано пропозицію щодо посилення юридичної відповідальності за подання неправдивої інформації з зазначених питань чи ухилення від її подачі; 2) неефективні правові, організаційно-технічні й інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній на тимчасово окупованих територіях України в Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях. Обґрунтовано пропозицію щодо удосконалення зазначених засобів. Передусім важливо, щоб була політична воля держави для вирішення цих питань, відтак, із цією метою держава має збільшувати обсяги та кількість матеріальних й інших ресурсів.

Розділ 4 «Міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів» складається з двох підрозділів.

Підрозділ 4.1 «Світові міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів» ділиться на два пункти.

У пункті 4.1.1 «Поняття та класифікація світових гарантій» обґрунтовано важливу роль ООН та її спеціалізованої установи ЮНЕСКО в забезпеченні свободи вираження поглядів та інформаційних прав як її складової.

Розкрито поняття й види світових міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів; наведено їх загальну характеристику.

Обґрунтовано висновок про те, що ООН загалом сформувала належну правову документальну основу для забезпечення свободи вираження поглядів людини. Водночас зазначено, що серед документів ООН, присвячених свободі вираження поглядів та її складовим, є багато рекомендаційних актів і немає нормативного (обов'язкового) документа, тому сформульовано пропозицію про необхідність його прийняття ООН.

У пункті 4.1.2 *«Інституційно-діяльнісні світові гарантії»* визначено поняття світових інституційно-діяльнісних гарантій забезпечення свободи вираження поглядів, розкрито їх значення. Наведено загальну характеристику діяльності щодо забезпечення свободи вираження поглядів Комітету з інформації ООН, Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН, Комітету ООН з прав людини. Відзначено цінність висновків та рекомендацій вказаних структур ООН для її держав-членів, зокрема України, щодо сприяння реалізації та захисту свободи вираження поглядів, удосконалення законодавства України з питань розглядуваної свободи.

Підрозділ 4.2 «Європейські міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів» складається з двох пунктів.

У пункті 4.2.1 *«Поняття та види європейських гарантій»* розкрито зміст, значення, види європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів, наведено їх загальну характеристику. На підставі аналізу положень письмових європейських гарантій забезпечення свободи вираження поглядів обґрунтовано висновок про те, що найповніше зміст і структура цієї свободи відображені в документах Ради Європи. Сформульовано пропозицію про необхідність прийняття спеціального європейського документа обов'язкового характеру, присвяченого свободі вираження поглядів.

Визначено поняття європейських інституційно-діяльнісних правових гарантій свободи вираження поглядів як діяльності європейських міжурядових організацій, спрямованої на забезпечення (реалізацію, охорону, захист) свободи вираження поглядів та її складових – окремих можливостей. Наголошено, що основною європейською гарантією захисту свободи вираження поглядів є діяльність ЄСПЛ.

У пункті 4.2.2 *«Захист свободи вираження поглядів Європейським судом з прав людини»* зауважено, що за період свого функціонування ЄСПЛ розглянув значну кількість справ щодо захисту свободи вираження поглядів (ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Євроконвенція) (Рада Європи, 1950 р.), зокрема проти України. На підставі конкретних рішень ЄСПЛ проаналізовано сформульовані ним принципи тлумачення положень Євроконвенції щодо свободи вираження поглядів та їх відображення в законодавстві України. Обґрунтовано висновок про необхідність врахування зазначених принципів при удосконаленні нормативно-правових актів

України з питань свободи вираження поглядів і у правозастосовній діяльності судових та інших державних органів України.

Розділ 5 «Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право. Механізм його юридичного забезпечення в Україні» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 5.1 «*Поняття та структура суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів*» досліджено значення, зміст, елементи (можливості) свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України. На підставі аналізу законодавства України з питань свободи вираження поглядів виокремлено елементи (можливості) цього суб'єктивного права: дотримуватися своїх поглядів; вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та ідеї – крім випадків, визначених законом).

Обґрунтовано висновок, що структура свободи вираження поглядів, відображена в законодавстві України, потребує уточнення: 1) право дотримуватися своїх поглядів не підпадає під дію юридичного права, оскільки стосується внутрішньої сфери особи; 2) можливості збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та ідеї саме як структурні елементи суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів у Конституції України не відображені, тому пропонуємо закріпити їх у такому статусі; 3) інформаційні права людини як елементи свободи вираження поглядів мають подвійне підпорядкування – вони належать і до права на формування її поглядів (це можливості пошуку, доступу, отримання, фіксування, зберігання інформації та ідей), і до права на їх вираження (це можливості поширення, передачі, використання інформації та ідей). З огляду на це, пропонується в Конституції України проголосити не тільки свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування. Запропоновано також розглядувану свободу людини проголосити як особисте немайнове право в Цивільному кодексі України (2003 р.).

За результатами порівняння елементів свободи вираження поглядів як природного права і як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України, обґрунтовано висновок про те, що елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного права загалом у законодавстві України відображені. Однак структуру свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права людини необхідно доповнити такими можливостями: змінювати свої погляди, відмовлятися від них та не виражати їх. Сформульовано пропозицію встановити адміністративну відповідальність за примус до вираження поглядів та примус щодо відмови від них.

На підставі аналізу структури свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширюва-

ти, передавати і використовувати інформацію та ідеї усно, письмово або в будь-якій іншій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом.

Підрозділ 5.2 «Механізм юридичного забезпечення свободи вираження поглядів» складається з трьох пунктів.

У пункті 5.2.1 *«Поняття, структура механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів»* досліджено загальнотеоретичні аспекти юридичного механізму забезпечення свободи вираження поглядів. Наголошується, що свобода вираження поглядів, окрім її проголошення, потребує встановлення юридичних засобів реалізації, охорони та захисту, які сукупно становлять юридичний механізм її забезпечення в Україні. Констатовано, що основою такого механізму є національне законодавство (зокрема чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України), в якому проголошується свобода вираження поглядів та окремі її можливості, встановлюються юридичні гарантії їх забезпечення. Юридичні засоби реалізації, охорони й захисту свободи вираження поглядів є обов'язковими структурними елементами юридичного механізму забезпечення цієї свободи.

Окреслено позитивні та негативні тенденції у сфері юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні.

У пункті 5.2.2 *«Юридичні засоби реалізації свободи вираження поглядів»* досліджено загальнотеоретичні аспекти механізму здійснення свободи вираження поглядів людини. На підставі аналізу наукових джерел визначено поняття меж реалізації свободи вираження поглядів як системи усіх явищ, які окреслюють її зміст та обсяг. Виокремлено міжнародно-правові та внутрішньодержавні підстави обмежування свободи вираження поглядів, наведено їх характеристику.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення положень законодавства України з питань обмеження свободи вираження поглядів (ч. 3 ст. 34 Конституції України, ч. 2 ст. 5, ч. 2 ст. 6 Закону України «Про інформацію») шляхом приведення їх у відповідність до вимог міжнародно-правових норм (ч. 2 ст. 10 Євроконвенції; ч. 3 ст. 19, ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.).

Задля удосконалення механізму здійснення свободи вираження поглядів обґрунтовано висновок про необхідність прийняття Закону України «Про інформаційну безпеку», в якому пропонується визначити поняття інформаційної безпеки; передбачити види організаційно-правових заходів її забезпечення, зокрема тих, які спрямовані на правомірне обмеження свободи вираження поглядів та порядок їх застосування.

У пункті 5.2.3 *«Юридичні засоби охорони та захисту свободи вираження поглядів»* розкрито поняття, значення, види юридичних гарантій охорони свободи вираження поглядів, які спрямовані на запобігання порушенням цієї свободи. Виокремлено юридичні засоби охорони свободи вираження поглядів залежно від місця у правовій системі та від найближчої мети правоохоронного впливу на суб'єкта.

Визначено поняття юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів як засобів, закріплених у юридичних нормах конкретної держави та в нормах міжнародного права, за допомогою яких припиняються порушення свободи вираження поглядів, усуваються перешкоди для її реалізації, відновлюється, визнається чи підтверджується така свобода. Виокремлено юридичні засоби захисту свободи вираження поглядів залежно від форм захисту; способів захисту; територіального поширення; галузевої належності. Зауважено, що найважливішою юридичною гарантією захисту свободи вираження поглядів є суд. Наголошено, що, попри позитивні зміни в розвитку судової системи України, досі є чимало проблем у сфері судового захисту прав людини, зокрема свободи вираження поглядів.

У підрозділі 5.3 «Право на мирні зібрання як гарантія реалізації свободи вираження поглядів» наведено загальнотеоретичну характеристику права на мирні зібрання, міжнародно-правових та національних гарантій його забезпечення.

На підставі аналізу наукових джерел, рішень ЄСПЛ, Конституційного Суду України розкрито взаємозв'язок свободи вираження поглядів і права на мирні зібрання як основоположних прав у демократичному суспільстві, який полягає в такому: 1) мирні зібрання є одним із важливих засобів колективного вираження поглядів суб'єктів; 2) основною метою мирного зібрання є вираження різних поглядів або їх формування; 3) право на мирні зібрання є однією з конституційних гарантій свободи вираження поглядів; 4) під час мирних зібрань обмеження реалізації свободи вираження колективних поглядів зумовлює й обмеження здійснення права на мирне зібрання і навпаки.

Обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення законодавства України, присвяченого праву на мирні зібрання, яке є гарантією реалізації свободи вираження поглядів.

Розділ 6 «Реалізація свободи вираження поглядів окремими суб'єктами» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 6.1 «Свобода вираження поглядів дітьми» досліджено теоретико-правові аспекти реалізації свободи вираження поглядів дітьми. Наголошено, що дитина є важливим суб'єктом суспільства, який, з огляду на її фізичний та психологічний стан, потребує особливих гарантій забезпечення реалізації свободи вираження поглядів з боку держави, батьків, вчителів та інших суб'єктів. Обґрунтовано положення про необхідність заміни авторитарного ставлення до дітей у всіх сферах суспільства на ставлення до них з урахуванням їхніх поглядів та думок й активного стимулювання їх прояву.

Розкрито поняття і види міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів дітьми та їхніх прав вільно висловлювати погляди з усіх питань, що стосуються їх, та бути заслуханими під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду. Вказано на особливе значення Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) у гарантуванні зазначених прав дитини. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення міжнародно-правового механізму забезпечення свободи вираження поглядів дитини.

Проаналізовано національні гарантії забезпечення свободи вираження поглядів дитини та права дитини бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду, сформульовано пропозиції щодо їх удосконалення.

У підрозділі 6.2 «Свобода вираження поглядів журналістами» розкрито загальнотеоретичні аспекти реалізації свободи вираження поглядів журналістами. Відзначено особливу роль журналістів у формуванні, розвитку громадянського суспільства, демократичних інститутів держави, для яких вираження своїх поглядів та поглядів інших суб'єктів є невід'ємною професійною ознакою. Свобода вираження поглядів журналістами розглядається у двох аспектах: як природне право і як суб'єктивне юридичне право.

Досліджено міжнародні та національні гарантії забезпечення свободи вираження поглядів журналістами, зокрема кримінально-правові. На підставі аналізу статистичних даних, наведених державними органами України, Інститутом масової інформації, констатовано, що в Україні у період 2013–2018 рр. простежується: 1) значна кількість випадків порушення прав журналістів; 2) неефективне розслідування злочинів проти журналістів і членів їхніх сімей та розгляд їх судами. Сформульовано пропозиції щодо удосконалення юридичного механізму реалізації свободи вираження поглядів журналістами в Україні з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми, яка полягала у комплексній загальнотеоретичній характеристиці свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні.

Найважливіші наукові і практичні результати роботи є такими:

1. Методологія дослідження свободи вираження поглядів – це система концептуальних підходів, методів та способів дослідження свободи вираження поглядів як природного та суб'єктивного юридичного права, юридичного забезпечення її реалізації в Україні, а також знання про закономірності їх застосування. Особливість методології дослідження свободи вираження поглядів полягає в тому, що вона має міждисциплінарний, комплексний характер, а її фундаментальну основу становлять філософсько-правові (концептуальні) підходи.

2. Теоретико-правове дослідження свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні має комплексний, системний характер, оскільки воно взаємопов'язане з галузевими юридичними науками, міжнародним правом, а також з філософією, логікою, лінгвістикою, психологією, культурологією, релігієзнавством тощо. У системі джерельної бази дослідження вагомe місце посідають міжнародні документи, нормативно-правові акти України, зарубіжних держав та матеріали юридичної практики з питань свободи вираження поглядів, інформаційних прав як її складової. Кон-

ституція України (ст. 34), інші нормативно-правові акти України у цій сфері потребують удосконалення, приведення у відповідність до міжнародних стандартів прав людини. Підтримано пропозицію науковців щодо прийняття Інформаційного кодексу України як результату систематизації основних положень інформаційного законодавства.

3. У структурі свідомості людини важливе місце посідає такий її обов'язковий складник, як погляди, що становлять основу фундаментального права людини – свободи вираження поглядів. Встановлено, що основними елементами поглядів людини є суб'єкт, предмет, зміст і підстави.

Сформульовано авторське визначення поняття поглядів людини: це судження людини, в яких виражається її ставлення ймовірного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, подій, фактів, процесів дійсності або дається їх оцінка.

Залежно від того, кому саме (тобто суб'єктові якого виду) належать погляди, їх класифіковано на такі види: індивідуальні та колективні (громадська думка).

Індивідуальні погляди диференційовано на вісім підвидів: 1) істинні та хибні – залежно від того, наскільки правильно вони відображають об'єктивну дійсність; 2) ствердні та заперечні – залежно від якості відображуваних предметів; 3) одиничні, часткові та загальні – залежно від обсягу чи кількості відображуваних предметів; 4) загальноствердні, загальнозаперечні, частково ствердні, частково заперечні – залежно від природи та кількості відображуваних предметів; 5) за формою зовнішнього вираження – передані у вербальній формі (усній, письмовій, друкованій); у невербальній формі (жести, символи тощо); у комбінованій формі (поєднання вербальної та невербальної); 6) за змістом – погляди-припущення про факти (так звані інформаційні погляди) та погляди-оцінки (аксіологічні); 7) залежно від рівня відображення явищ – погляди, які виникли з буденної практики (сформувалися на рівні психології), та ті, що сформувалися на рівні ідеології (теоретично осмислені, логічно систематизовані); 8) філософські, політичні, правові, моральні тощо – залежно від форм свідомості.

4. Погляди людини та інші складові її свідомості – думки, переконання, уявлення, віра тощо – взаємодіють між собою, впливають одні на одних, залишаючись при цьому окремими феноменами.

Розкрито співвідношення поглядів із зазначеними феноменами свідомості: 1) поняття світогляду є ширшим від поняття поглядів; погляди є центральним, але не єдиним елементом світогляду; 2) думка – явище ширше, ніж погляди. Думка як основна одиниця мислення охоплює такі його форми (види): судження, поняття, умовивід. Погляди людини як судження є різновидом думки; 3) переконання людини мають об'єктивну сторону (знання, погляди, уявлення, ідеї тощо) та суб'єктивну (тверда впевненість щодо них). Переконання людини є ширшим явищем, ніж її погляди; 4) уявлення людини (образи па-

м'яті, образи уяви) як один із обов'язкових складників її свідомості є одним із тих «матеріалів», за допомогою яких людина формує свої погляди; 5) віра людини, на відміну від поглядів, є більш комплексним утворенням у її свідомості. Віра впливає на формування поглядів людини, її переконань, думок, світогляду, вона лежить в основі життєдіяльності людини, є неодмінною передумовою особистісного її самовизначення.

5. Сформульовано авторське визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини: це можливість людини виражати внутрішньо та назовні в будь-якій формі ставлення ймовірнісного характеру до будь-яких теперішніх, минулих, майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку.

Свободу вираження поглядів людини класифіковано на такі види: 1) залежно від форм свідомості – свобода вираження релігійних, правових, політичних та інших поглядів людини; 2) залежно від змісту поглядів – свобода вираження поглядів-припущень та свобода вираження поглядів-оцінок; 3) залежно від форм зовнішнього вираження поглядів – свобода вираження поглядів у різних формах: вербальній (усній, письмовій, друкованій), невербальній та комбінованій (поєднання вербальної та невербальної); 4) залежно від того, наскільки правильно відображають об'єктивну дійсність погляди людини – свобода вираження істинних поглядів та свобода вираження хибних поглядів.

Наголошено, що зміст, структура свободи вираження поглядів як природної можливості людини найповніше відображені в основних міжнародних документах з прав людини, в яких втілено досягнення і здобутки людства за весь час його існування. Структурними елементами свободи вираження поглядів як природного права визнано такі можливості людини: 1) дотримуватися своїх поглядів; 2) вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію й ідеї); 3) змінювати свої погляди; 4) не виражати своїх поглядів. Визнано, що структурним елементом свободи вираження поглядів людини є також можливість відмовлятися від своїх поглядів – вона повинна бути відображена в основних міжнародних документах з прав людини.

Констатовано, що інформаційні права (можливості шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію та ідеї) є складовою структури свободи вираження поглядів як природного права людини. Вони мають подвійне підпорядкування – належать і до права на формування поглядів людини (можливості пошуку, отримання інформації та ідей), і до права на їх вираження (можливості поширення, передачі інформації та ідей). З огляду на це, запропоновано в міжнародних документах з прав людини проголошувати не тільки свободу вираження поглядів, а й свободу їх формування, що впливає з її змісту і структури як природного права людини.

6. Встановлено, що свобода вираження поглядів взаємопов'язана з іншими суміжними природними правами – зі свободою світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання тощо.

Свобода прояву світогляду – це комплексне право людини, що інтегрує в собі низку можливостей: вираження віри, поглядів, переконань, думок, уявлень тощо. В основних міжнародних документах з прав людини свобода світогляду не проголошена – у них закріплено лише можливості прояву окремих складників світогляду (свобода думки, совісті і релігії, переконань; свобода вираження поглядів). Для ефективнішого юридичного забезпечення окремих можливостей людини, що входять до структури свободи вираження світогляду, у Конституції України необхідно проголосити свободу віросповідання людини без поєднання зі свободою світогляду (ст. 35); свободу вираження поглядів – без зв'язку зі свободою думки і слова та вираженням переконань (ст. 34). Свобода слова людини (правильніше – свобода вираження слова) – це можливість людини проявляти думки, погляди, переконання у вербальній формі.

Констатовано, що свобода вираження думки є ширшим поняттям, ніж свобода вираження поглядів. У міжнародних документах всесвітнього і європейського рівня та в конституціях деяких держав світу свобода вираження думки і свобода вираження поглядів проголошуються окремо; свобода вираження думки закріплюється в поєднанні зі свободою совісті, релігії, переконань.

Свобода віросповідання та свобода вираження поглядів – це обов'язкові складові особистісного самовизначення людини. Свобода віросповідання тісно пов'язана зі свободою вираження релігійних поглядів. Свобода вираження поглядів є гарантією для реалізації свободи віросповідання людини. Толерантність, повага, можливість критичного обговорення – це ті засади, які повинні братися до уваги при проявах свободи вираження поглядів та свободи віросповідання.

Задля вдосконалення механізмів захисту свободи вираження поглядів, свободи віросповідання, зокрема при одночасному їх прояві, у Кримінальному кодексі України (2001 р.) (ч. 1 ст. 161) запропоновано декриміналізувати такий склад злочину, як образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, яка не супроводжується розпалюванням ворожнечі, ненависті, та передбачити цивільну відповідальність за такі діяння; доповнити Кримінальний кодекс України положенням про те, що кримінальна відповідальність настає не лише за умисні дії, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті (ч. 1 ст. 161), а й за вчинки, скоєні з необережності.

7. Наголошено, що зміст і форма свободи вираження поглядів як нерозривно пов'язані між собою поняття мають важливе теоретичне і практичне значення. Міжнародно-правові норми, законодавство багатьох держав, ЄСПЛ захищають не тільки зміст свободи вираження поглядів людини, а й форму її прояву. Залежно від засобів, виокремлено такі форми вираження поглядів людини: 1) вербальну (усну, письмову, друковану); 2) невербальну; 3) комбіновану (поєднання вербальної та невербальної). Запропоновано Конституцію України (ст. 34) привести у відповідність до міжнародних документів у сфері прав людини та проголосити в ній, що кожен має право на свободу вираження поглядів (та їх формування) у будь-якій формі та в будь-який спосіб.

Наголошено, що особливою формою свободи вираження поглядів людини є невербальна, яка відіграє важливу роль у процесі комунікації суб'єктів.

Основні невербальні засоби вираження поглядів людини – це знаки, жести і символи, використання яких також регламентується законодавством.

8. Свобода вираження поглядів найефективніше реалізується за допомогою ЗМІ. Залежно від їхніх видів, виокремлено: 1) свободу вираження поглядів у друкованих ЗМІ (пресі); 2) свободу вираження поглядів в аудіовізуальних ЗМІ.

Констатовано, що в Україні загалом сформовано належний юридичний механізм забезпечення реалізації свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ. Однак теоретичний і практико-юридичний його аналіз дає підстави стверджувати, що у багатьох випадках не в належному обсязі представлені або відсутні деякі юридичні засоби реалізації цього права. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення реалізації свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ:

- в умовах вчинення Російською Федерацією злочину агресії проти України, тимчасової окупації частини її території за допомогою збройних формувань вдосконалити наявні правові, організаційно-технічні та інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, друкованих ЗМІ на тимчасово окупованих територіях України в Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, а також на території проведення операції Об'єднаних сил у Донецькій і Луганській областях та прилеглих до них територіях;

- встановити кримінальну відповідальність за порушення принципу «Цензура заборонена», проголошеного в законодавстві України;

- сформувані більш дієву нормативно-правову основу в Україні для збільшення кількості, обсягу друкованих ЗМІ українською мовою та офіційними мовами ЄС;

- нарощувати тиражі друкованих ЗМІ, створювати і транслювати більше передач з питань законодавства держави, офіційного його тлумачення та практики застосування з метою підвищення правової свідомості громадян;

- скасувати дозвоільну реєстрацію друкованих ЗМІ і замінити її процедурою повідомлювального характеру;

- удосконалити правовий механізм процедури роздержавлення друкованих ЗМІ шляхом збільшення прав трудового колективу, працівників друкованих ЗМІ та редакцій, які реформуються;

- встановити в законодавстві України ефективні механізми визначення реальних власників і засновників ЗМІ, посилити юридичну відповідальність за подання неправдивої інформації з зазначених питань чи ухилення від її подачі;

- удосконалити юридичні механізми підвищення рівня дотримання професійних журналістських стандартів. Наголошено, що насамперед самі ЗМІ повинні підвищувати рівень їх дотримання. Запропоновано удосконалювати правові механізми підвищення якості журналістської освіти.

9. Визначено поняття світових міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів як правових засобів, встановлених та засто-

совуваних ООН і її спеціалізованими установами для сприяння реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів. Їх класифіковано: *за формою зовнішнього вираження* – на письмові (документи ООН і її спеціалізованих установ) та інституційно-діяльнісні (діяльність ООН чи її спеціалізованих установ); *за функціональною спрямованістю* – на засоби реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів.

Світові документальні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів диференційовано *за юридичним значенням* – обов'язкові та рекомендаційні; *за суб'єктом прийняття* – документи ООН, документи спеціалізованих установ ООН, спільні документи ООН та її спеціалізованих установ; *за обсягом закріпленої в них свободи вираження поглядів* – загальні та спеціальні; *за видом суб'єкта вираження поглядів*, якого стосуються гарантії – документи з питань свободи вираження поглядів дітей, працівників ЗМІ тощо; *за змістом поглядів* (інформації), свобода вираження яких гарантується – документи про права людини; про стан природного довкілля; про релігійні погляди тощо.

Визначено поняття світових інституційно-діяльнісних міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів: це діяльність ООН (її органів, комітетів, комісій, спеціалізованих установ тощо), спрямована на забезпечення реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів. Наголошено, що особливе значення у сприянні реалізації та захисту свободи вираження поглядів людини має діяльність Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН.

Визначено поняття європейських правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів: це правові засоби, проголошені і здійснювані європейським співтовариством – європейськими міжурядовими організаціями, завдання яких полягає у здійсненні, охороні і захисті свободи вираження поглядів та окремих її елементів (можливостей). Класифіковано європейські правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів на види 1) *за формою зовнішнього прояву* – письмові (документальні) та інституційно-діяльнісні; 2) *за функціональною спрямованістю* – засоби реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів.

Основною європейською гарантією захисту свободи вираження поглядів є діяльність ЄСПЛ. Наголошено, що вироблені ЄСПЛ принципи щодо захисту свободи вираження поглядів необхідно брати до уваги у правозастосовній діяльності державних органів України та при удосконаленні законодавства України. З огляду на це, у Законі України «Про інформацію» запропоновано закріпити такі важливі положення: 1) кожен має право критикувати державу і публічні органи влади; 2) свобода ЗМІ у вираженні поглядів допускає певне перебільшення – за умови, що не порушуються межі реалізації свободи вираження поглядів (ч. 2 ст. 10 Євроконвенції; ч. 3 ст. 19, ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права).

Задля підвищення рівня міжнародно-правового захисту свободи вираження поглядів на всесвітньому і європейському рівні сформульовано пропозицію про необхідність прийняття ООН та європейськими міжурядовими організаціями спеціальних документів обов'язкового характеру, присвячених свободі вираження поглядів, яких поки що на такому рівні немає.

10. Структура суб'єктивного юридичного права на свободу вираження поглядів, закріпленого в законодавстві України, включає такі елементи (можливості) людини: 1) дотримуватися своїх поглядів; 2) вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та ідеї – крім випадків, визначених законом). Наголошено, що право дотримуватися своїх поглядів не підпадає під дію юридичного права, оскільки стосується внутрішньої сфери особи. Структура свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права людини потребує доповнення такими можливостями: змінювати свої погляди, не виражати їх, відмовлятися від них.

На підставі аналізу структури свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї усно, письмово або в будь-якій іншій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом.

11. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів в Україні становить систему ефективних юридичних засобів реалізації, охорони та захисту свободи вираження поглядів загалом, а також окремих її елементів (можливостей), закріплених у національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права.

В Україні елементами механізму юридичного забезпечення свободи вираження поглядів є національне законодавство (зокрема, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України), в якому проголошується свобода вираження поглядів, а також окремі її можливості (елементи); юридичні засоби реалізації свободи вираження поглядів; юридичні засоби її охорони; юридичні засоби її захисту.

Констатовано, що позитивними тенденціями у сфері юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні є:

- формування законодавства України (зокрема, визнання обов'язковими міжнародних договорів) з питань свободи вираження поглядів;
- посилення кримінальної відповідальності за злочини проти журналістів та членів їхніх сімей;
- створення нормативно-правової бази з питань формування суспільного телебачення і радіомовлення України;
- визначення та поступове впровадження нових принципів функціонування системи вищої освіти (автономія вищих навчальних закладів; академічна свобода учасників освітнього процесу);

- використання громадянами та іншими суб'єктами можливості звернення до парламентського омбудсмена України, Конституційного Суду України, ЄСПЛ з питань сприяння реалізації та захисту свободи вираження поглядів;

- підтримка, розвиток національного аудіовізуального продукту;

- скорочення кількості державних телерадіоорганізацій та суб'єктів інформаційної діяльності;

- впровадження цифрового телебачення на більшості території України.

Наголошено, що, незважаючи на тенденцію до вдосконалення юридичних засобів забезпечення свободи вираження поглядів, спостерігається низка проблем у сфері її реалізації в Україні, а саме:

- недосконалість, невідповідність міжнародним документам з прав людини окремих положень законодавства України з питань свободи вираження поглядів;

- неефективна інформаційна політика у сфері протидії інформаційній війні, яка ведеться Російською Федерацією проти України;

- неефективні правові, організаційно-технічні та інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, друкованих ЗМІ на тимчасово окупованих територіях України в Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях;

- неналежний рівень забезпечення професійної діяльності журналістів та особливо їх безпеки; неефективне розслідування злочинів проти них та членів їхніх сімей;

- недостатньо високий рівень правової свідомості громадян, посадових осіб щодо поваги до професійної діяльності журналістів;

- наявність цензури;

- недостатнє поширення друкованих ЗМІ українською мовою та офіційними мовами ЄС;

- неефективні правові механізми процедури роздержавлення друкованих ЗМІ; визначення реальних власників та засновників ЗМІ;

- недостатній рівень дотримання професійних журналістських стандартів ЗМІ, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів;

- недостатнє забезпечення громадянам доступу до мережі Інтернет.

12. Важливою конституційною гарантією реалізації колективного права суб'єктів на вільне вираження поглядів є право на мирні зібрання.

Для вдосконалення національного механізму реалізації свободи вираження поглядів під час мирних зібрань запропоновано: 1) прийняти спеціальний Закон України, спрямований на гарантування права на мирні зібрання; 2) внести зміни й доповнення до ст. 39 Конституції України, а саме: а) гарантувати кожному, а не тільки громадянам України, право на мирні зібрання (ч. 1 ст. 39); б) передбачити можливість проведення мирних зібрань у будь-яких проявах, а не лише у формах зборів, мітингів, походів та демонстрацій

(ч. 1 ст. 39); в) нормативні положення щодо обмеження здійснення права на мирні зібрання (ч. 2 ст. 39) привести у відповідність до ч. 2 ст. 11 Євроконвенції.

13. Наголошено, що в силу свого стану та статусу певні категорії суб'єктів, насамперед діти, працівники ЗМІ, потребують особливого сприяння в реалізації та захисті свободи вираження поглядів.

Право дитини на свободу вираження поглядів зафіксоване в основних міжнародних актах з прав людини всесвітнього і регіонального значення, серед яких найважливішим документом є Конвенція ООН про права дитини. У ній проголошено основні можливості дитини, пов'язані з проявом її поглядів:

– право дитини будь-якого віку та будь-якого рівня зрілості вільно виражати свій погляд (ст. 13). Це право дитини містить такі складові (можливості): шукати, одержувати, передавати інформацію та ідеї. Стверджено, що можливості доступу до потрібних відомостей, пошуку й отримання інформації та ідей стосуються свободи формування поглядів дитини, а можливість передачі інформації та ідей – свободи їх вираження;

– право дитини вільно висловлювати погляди з усіх питань, що стосуються її, та право бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду (ст. 12). Держава забезпечує такі можливості тій дитині, яка здатна сформулювати та вільно висловити власні погляди. Констатовано, що зазначені права дитини не можуть бути реалізовані без свободи вираження поглядів та окремих можливостей, з яких вона складається.

Задля удосконалення міжнародно-правового механізму забезпечення свободи вираження поглядів дитини в системі його нормативних документів запропоновано закріпити такі положення: 1) право дитини не лише на свободу вираження поглядів, а й на їх формування; 2) права дитини змінювати свої погляди, не виражати їх, відмовлятися від них як складники свободи поглядів; 3) ніхто не має права примушувати дитину до вираження своїх поглядів; 4) детальний перелік інформації й матеріалів, які можуть завдавати шкоди благополуччю дитини.

Для вдосконалення національного механізму правового забезпечення реалізації свободи вираження поглядів дитини, з урахуванням зауважень, рекомендацій міжнародних організацій, їхніх органів, запропоновано: 1) у *Конституції України* присвятити окремий розділ правам дитини та юридичним гарантіям їх забезпечення; проголосити свободу формування і вираження поглядів дитини та право дитини бути вислуханою при ухваленні будь-яких рішень, що стосуються її; 2) прийняти комплексний *Закон України про права дитини* (закріпити в ньому юридичні гарантії реалізації свободи формування і вираження поглядів дитини, а також її право бути вислуханою); 3) у *законодавстві України про освіту* закріпити положення про те, що свобода вираження поглядів дитини гарантується під час здобуття нею відповідної освіти; 4) *Закон України «Про охорону дитинства» (2001 р.)* привести у відповідність до міжнародно-правових норм: а) закріпити право дитини вільно виражати погляди, незалежно від її віку та зрілості (ч. 1 ст. 9); б) право звертатися до ор-

ганів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, ЗМІ та їх посадових осіб гарантувати лише тій дитині, яка здатна формулювати власні погляди та вільно висловлювати їх (ч. 2 ст. 9); в) встановлені підстави для обмеження здійснення прав дитини на вільне висловлювання думки й отримання інформації (ч. 4 ст. 9) привести у відповідність до ч. 2 ст. 13 Конвенції ООН про права дитини; 5) у *Сімейному кодексі України (2002 р.)* (ст. 150 «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини») передбачити обов'язок батьків зважати на думки та погляди дитини щодо форм і методів її виховання. У ст. 169 Сімейного кодексу України закріпити таке положення: при вирішенні справи про поновлення батьківських прав одного з батьків суд бере до уваги також *думку дитини*, яка, відповідно до свого віку та рівня розвитку, може її висловити.

14. Сформульовано визначення поняття свободи вираження поглядів журналістами як суб'єктивного юридичного права: це можливість журналістів, закріплена в юридичних нормах та забезпечувана державою, вільно виражати свої погляди та погляди інших суб'єктів у будь-якій формі та в будь-який спосіб, крім випадків, визначених законом.

Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів журналістами – це система дієвих юридичних засобів забезпечення (реалізації, охорони та захисту) свободи вираження поглядів журналістами загалом та окремих її складових (можливостей), закріплених у міжнародних і національних нормативно-правових актах та в інших джерелах права.

Для удосконалення юридичного механізму реалізації свободи вираження поглядів журналістами в Україні, з урахуванням рекомендацій міжнародних органів, запропоновано:

- прийняти Державну стратегію боротьби з безкарністю за акти насильства та інші злочини проти журналістів;

- створити у структурі правоохоронних органів спеціальні підрозділи з проведення розслідувань щодо злочинів проти журналістів; організувати підготовку прокурорів і суддів з питань безпеки журналістів;

- запровадити інститут Уповноваженої особи (Верховної Ради України чи іншого державного органу України) з питань забезпечення свободи вираження поглядів і безпеки журналістів;

- прийняти принцип незастосування терміну давності щодо злочинів проти особи (зокрема журналістів), вчинених з метою перешкодити здійсненню права на свободу вираження поглядів;

- посилити кримінальну відповідальність замовників й організаторів за вбивства та інші злочини проти журналістів та членів їхніх сімей у зв'язку зі здійсненням журналістами професійної діяльності;

- посилити кримінальну відповідальність за перешкоджання законній професійній діяльності журналістів, зокрема службовими особами, передбачивши й такий вид покарання, як позбавлення волі. Злочин – перешкоджання

законній професійній діяльності журналістів (ст. 171) – перенести з розділу V Особливої частини Кримінального Кодексу України «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» в розділ XV Особливої частини Кримінального Кодексу України «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів», де вміщені й інші злочини проти журналістів.

15. Запропоновано ст. 34 Конституції України, з урахуванням наукових рекомендацій, викладених у дослідженні, положень міжнародних документів з прав людини, викласти у такій редакції¹:

«Кожен має право на свободу формування та вираження поглядів. Це право включає можливості вільно збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати і використовувати інформацію та ідеї, змінювати свої погляди, відмовлятися від них та не виражати їх у будь-якій формі та в будь-який спосіб.

Здійснення цього права, пов'язаного з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким умовам, обмеженням або санкціям, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання злочинам, для охорони здоров'я чи суспільної моралі, для захисту прав і свобод, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Нікого не можна примусити до вираження поглядів чи до відмови від них».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2018. 464 с.

Бедь В. В. *Рецензія на монографію Л. В. Ярмол «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження)».* *Порівняльно-аналітичне право: електр. наук. фах. вид.* 2018. № 1. С. 380. URL: http://www.pap.in.ua/1_2018/114.pdf (дата звернення: 30.05.2018).

Рябошапко Л. І. *Рецензія на монографію Л. В. Ярмол «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження)».* *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: «Юридичні науки».* 2018. Т. 1, вип. 2. С. 197–198.

2. *Правова соціалізація: монографія / І. М. Жаровська, Н. В. Ортинська, О. В. Парута, Л. В. Ярмол.* Львів, 2015. 252 с. (*Особистий внесок: розділ 3.*

¹ Курсивом подано змінений або доданий пропонуванний текст.

Свобода вираження поглядів людини як чинник формування суспільних цінностей. С. 136–182).

3. Права людини й оновлення Конституції України: колективна монографія. Праці лабораторії дослідження теоретичних проблем прав людини юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка / кол. авт.: частина I: П. М. Рабінович (передмова, гл. 6), О. З. Панкевич (гл. 1) [та ін.]; частина II: С. О. Верланов, В. В. Гончаров, Л. В. Ярмол та ін. Львів: Малий вид. центр юрид. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка, 2011. Вип. 5. 184 с. (*Особистий внесок*: формулювання окремих пропозицій до Конституції України стосовно прав, свобод і обов'язків людини й інших суб'єктів, зокрема щодо свободи вираження поглядів).

4. Основи формування економічної безпеки України: колективна монографія / І. Бабець, В. Вовк, Л. Ярмол та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук І. П. Мойсеєнко. Львів: Сполом, 2011. 208 с. (*Особистий внесок*: підрозділ 4.5. Державне забезпечення інформаційної складової економічної безпеки держави. С. 198–207).

5. Права людини: соціально-антропологічний вимір: колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. I: Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.), Д. А. Гудима, Т. І. Пашук, Л. В. Ярмол та ін. Львів: Світ, 2006. Вип. 13. 280 с. (Розділ 6. Свобода віросповідання як природне право людини (Д. А. Гудима, Л. В. Ярмол. С. 228–245; *особистий внесок*: теоретико-правове обґрунтування свободи світогляду людини, її взаємозв'язку зі свободою вираження поглядів та свободою віросповідання).

6. Ярмол Л. В. Європейські юридичні гарантії права людини на свободу вираження поглядів (загальнотеоретичні аспекти). *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2012. Січень–лютий. № 1 (79), ч. 2, кн. 1. С. 20–27.

7. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів: загальнотеоретичні положення. *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2012. № 2 (80), ч. 2, кн. 1. С. 344–352.

8. Ярмол Л. В. Погляди у структурі правосвідомості людини: загальнотеоретичні положення. *Митна справа: наук.-аналітич. журн.* 2013. № 1 (85), ч. 2, кн. 1. С. 62–70.

9. Ярмол Л. В. Поняття, види юридичних гарантій захисту свободи вираження поглядів (теоретико-правові аспекти). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: «Право».* 2013. Вип. 21, ч. 1. Т. 1. С. 116–119.

10. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер.: «Юридичні науки». 2015. № 813. С. 181–184.

11. Ярмол Л. В., Тучапець І. Б. Захист свободи віросповідання Європейським судом з прав людини (загальнотеоретичні аспекти). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер.: «Юридичні науки». 2015. № 824. С. 368–372. (*Особистий внесок*: аналіз теоретико-правових аспектів захисту свободи віросповідання ЄСПЛ, встановлення її балансу зі свободою ви-

раження поглядів та іншими правами, оцінка його значення для правозастосовної практики України).

12. Ярмол Л. В. Співвідношення понять світогляду та поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 837. С. 383–389.

13. Ярмол Л. В., Тучапець І. Б. Право на освіту та свобода віросповідання: практика Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 845. С. 460–467. (Особистий внесок: теоретико-правове осмислення особливостей захисту права на освіту ЄСПЛ; обґрунтування значення права на освіту, зокрема і для реалізації свободи вираження поглядів людини).

14. Ярмол Л. В. Право на мирні зібрання: до уточнення загальнотеоретичної характеристики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 850. С. 331–337.

15. Ярмол Л. В. Загальнотеоретична характеристика співвідношення свободи вираження поглядів та свободи вираження думки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2016. № 855. С. 291–300.

16. Ярмол Л. В. Безпека журналістів як гарантія їх свободи вираження поглядів. *Журнал східноєвропейського права: електр. наук.-практ. фахове вид.* 2017. № 45. С. 104–115. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/yarmol_45.pdf (дата звернення: 25.12.2017).

17. Ярмол Л. В. Взаємозв'язок свободи вираження поглядів і права на мирні зібрання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: «Право». 2017. Т. 1, вип. 47. С. 52–56.

18. Ярмол Л. В. Переконавання та погляди людини: їх поняття, значення (теоретико-правове дослідження). *Право та державне управління*. 2017. № 4 (29), т. 1. С. 49–55.

19. Ярмол Л. В. Поняття, значення, види поглядів та уявлень людини (теоретико-правове дослідження). *Держава та регіони*. Сер.: «Право». 2017. № 4 (58). С. 8–14.

20. Ярмол Л. В. Світові інституційно-діяльнісні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. *Юридична наука*. 2017. № 11 (77). С. 24–37.

21. Ярмол Л. В. Світові міжнародно-правові стандарти свободи вираження поглядів та гарантії її забезпечення. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 163–173.

22. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів дитини: міжнародно-правові гарантії забезпечення. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 53–63.

23. Ярмол Л. В. Форми вираження поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: «Юридичні науки». 2017. Т. 1, вип. 5. С. 59–63.

24. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів дитини: правові гарантії забезпечення в Україні. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 40–48.

25. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів: природно-правова інтерпретація. *Порівняльно-аналітичне право: електр. наук. фах. вид.* 2017. № 6. С. 56–59. URL: http://www.pap.in.ua/6_2017/16.pdf (дата звернення: 30.01.2018).

26. Ярмол Л. В. Інформаційні права – основа свободи формування та вираження поглядів людини. *Юридичний науковий електронний журнал: електр. наук. фах. вид.* 2018. № 3. С. 29–32. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/8.pdf (дата звернення: 30.06.2018).

27. Yarmol L. The european court of human rights: principles of the interpretation of freedom of expression and their impact on the legal system of Ukraine. *Studia z zakresu Prawa, Administracji i zarzadzania uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.* 2013. № 3. P. 179–188.

28. Yarmol L. Expression of views by virtue of mass media in Ukraine: theoretic legal aspects. *Humanistyczne Zeszyty Naukowe – Prawa Czlowieka.* 2013. Nr. 16 (Humanistic–Scientific Fascicles – Human Rights. 2013. No 16). P. 183–200.

29. Yarmol L. On freedom of belief and freedom of expression as natural (socially general) human rights: their notion and correlation. *Studia z zakresu Prawa, Administracji i zarzadzania uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.* 2015. № 7. P. 71–80.

30. Yarmol L. On the right to peaceful assembly as a guarantee of freedom of expression: some reflections on Ukrainian law and practice. *UR Journal of Humanities and Social Sciences.* 2017. № 3 (4). P. 114–126.

31. Ярмол Л. В. Обмеження свободи вираження поглядів: міжнародно-правові аспекти. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2017. № 5. P. 230–236.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

32. Ярмол Л. В. Стадії юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: зб. тез учасн. І Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 25 квіт. 2012 р.).* Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2012. Ч. I. С. 376–382.

33. Ярмол Л. В. Суб'єктивне юридичне право на свободу вираження поглядів: поняття та структура. *Проблеми державотворення в Україні: тези доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 17 лют. 2012 р.).* Львів: ЛьвівДУВС, 2012. С. 539–541.

34. Ярмол Л. В. Філософсько-правові аспекти погляду. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матер. учасн. І Регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 11 квіт. 2013 р.).* Львів: ННПП НУ «Львівська політехніка», 2013. С. 191–194.

35. Ярмол Л. В. Юридичні гарантії захисту свободи вираження поглядів: загальнотеоретичні аспекти. *Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 26–27 квіт. 2013 р.).* Херсон: Гельветика, 2013. С. 47–49.

36. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення свободи вираження поглядів журналістами: загальнотеоретичні положення. *Державотворення та*

правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матер. учасн. I Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 10 квіт. 2014 р.). Львів: ННППП НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 81–83.

37. Ярмол Л. В. Правосвідомість в структурі свідомості людини (загальнотеоретичні положення). *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 21 трав. 2014 р.). Львів, 2014. С. 121–124.

38. Ярмол Л. В. Право на свободу вираження як інтегральне право людини. *Економіко-правові виклики 2015 року (Ekonomiczne i prawne wyzwania roku 2015)*: матер. доп. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15 січ. 2015 р.). Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2015. Т. 1. С. 268–272.

39. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та межі її здійснення (у світлі трагічних подій у Парижі 7 січня 2015 року). *Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo*: збірка есе до круглого столу Харківського юридичного товариства 25 лютого 2015 року / упоряд.: Д. Вовк, О. Уварова. Харків, 2015. С. 90–94.

40. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів – фундаментальне право людини (загальнотеоретичні аспекти). *Právna veda a prax v tretom tisícročí: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie* (Košice, Slovenská Republika, 27–28 február 2015 r.) Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach Právnická Fakulta, 2015. P. 32–34.

41. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання та свобода вираження поглядів як загальносоціальні (природні) права людини: їх поняття та співвідношення. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. II Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 16 квіт. 2015 р.). Львів: ННППП НУ «Львівська політехніка», 2015. С. 171–174.

42. Ярмол Л. В. Універсальні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 27 трав. 2015 р.). Львів, 2015. С. 155–157.

43. Ярмол Л. В. Поняття та елементи свободи вираження поглядів (загальнотеоретична характеристика). *Економіко-правові виклики 2016 року*: матер. доп. учасн. VI Міжнар. наук.-практ. конф. НАНР (Львів, 12 січ. 2016 р.). Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2016. Т. 2. С. 190–194.

44. Ярмол Л. В. Погляди людини: поняття, сутність, значення (теоретико-правові та психологічні аспекти). *Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції*: зб. матер. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 лют. 2016 р.). Львів, 2016. С. 162–163.

45. Ярмол Л. В. Європейські правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів людини: поняття, види. *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: матер. учасн. III Заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 11 квіт. 2016 р.). Львів: ННППП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 193–197.

46. Ярмол Л. В. Поняття «ідея» у філософії Памфіла Юркевича: теоретико-правові аспекти. *Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича*: матер. учасн. Всеукр. конф. (Львів, 19 трав. 2016 р.). Львів: ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 211–216.

47. Ярмол Л. В. Поняття світогляду та поглядів людини: теоретико-правові аспекти. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез V Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2016 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. С. 104–107.

48. Ярмол Л. В. Свобода вираження релігійних поглядів представниками новітніх релігійних рухів: питання нормативно-правового регулювання. *Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 30–31 берез. 2017 р.). Львів: НВФ «Українські технології», 2017. С. 65–68.

49. Ярмол Л. В. Проголошення свободи вираження поглядів дитини в Конвенції ООН про права дитини (теоретико-правовий аналіз). *Право та держава у метаантропологічній проекції сучасності*: матер. учасн. заоч. наук.-практ. конф. (Львів, 27 квіт. 2017 р.). Львів: ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 207–209.

50. Ярмол Л. В. «Погляди» та «уявлення» людини: окремі теоретико-правові аспекти. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: зб. тез VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 трав. 2017 р.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2017. С. 144–145.

51. Ярмол Л. В. Форми та способи свободи вираження поглядів людини. *Економіко-правові виклики 2017 року (Екопомічне і правне wyzwania roku 2017)*: матер. доп. учасн. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Нац. акад. наук. розвитку, 2017. Т. 2. С. 279–284.

52. Ярмол Л. В. Правові підстави обмеження свободи вираження поглядів в Україні. *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Херсон, 1–2 черв. 2018 р.). Херсон: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 25–28.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

53. Ярмол Л. В. Юридичні гарантії забезпечення права людини на свободу вираження поглядів в Україні. *Збірник наукових праць Львівського державного інституту новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола. Сер. «Юридичні науки»* / за заг. ред. проф. О. І. Сушинського. Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2008. Вип. 3. С. 56–73.

54. Права людини і громадянина: можливості удосконалення конституційних гарантій. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. І: Дослідження та реферати / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.); С. О. Верланов, Д. А. Гудима, Л. В. Ярмол та ін.* Львів: Край, 2008. Вип. 18. 70 с.

(*Особистий внесок*: формулювання окремих пропозицій з оновлення Конституції України, спрямованих на ефективізацію конституційного регулювання відносин, безпосередньо пов'язаних із державно-юридичним визнанням, сприянням реалізації, охороні і захисту основоположних прав і свобод людей та їх об'єднань, зокрема свободи вираження поглядів).

55. Ярмол Л. В. Теоретико-правові аспекти юридичного механізму забезпечення свободи вираження поглядів журналістами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2014. № 801. С. 76–80.

56. Ярмол Л. В. «Погляд» в структурі свідомості людини: філософсько-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2014. № 807. С. 75–81.

57. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів за допомогою друкованих засобів масової інформації: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Юридичні науки». 2014. № 810. С. 153–161.

АНОТАЦІЯ

Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2019.

У дисертації здійснено монографічний комплексний аналіз загальнотеоретичних аспектів свободи вираження поглядів та проблем юридичного забезпечення її реалізації в Україні.

Проаналізовано теоретико-правові основи свободи вираження поглядів як природного права людини, у зв'язку з чим феномен поглядів розглянуто як один із важливих елементів свідомості людини. Сформульовано авторське визначення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини. Виокремлено види зазначеної свободи, розкрито її структуру та співвідношення з іншими суміжними природними правами. Розкрито значення, види форм та способів вираження поглядів людини. Охарактеризовано ЗМІ як найефективніший спосіб реалізації свободи вираження поглядів.

Здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз світових та європейських міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів та сформульовано пропозиції щодо їх удосконалення.

Визначено поняття свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України, та розкрито структуру зазначеної свободи. Здійснено системний аналіз проблем юридич-

ного забезпечення реалізації свободи вираження поглядів в Україні та сформульовано пропозиції щодо їх вирішення.

Ключові слова: права людини, природне право, свобода вираження поглядів, погляди, інформація, юридичні гарантії реалізації прав людини, міжнародні акти з прав людини.

АННОТАЦИЯ

Ярмол Л. В. Свобода выражения мнения и проблемы юридического обеспечения ее реализации в Украине (общетеоретическое исследование). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». – Национальный университет «Львовская политехника» Министерства образования и науки Украины, Львов, 2019.

В диссертации осуществлен монографический комплексный анализ общетеоретических аспектов свободы выражения мнения и проблем юридического обеспечения ее реализации в Украине.

Проанализированы теоретико-правовые основы свободы выражения мнения как естественного права человека, в связи с чем феномен мнения рассмотрен как один из важных элементов сознания. Сформулировано авторское определение понятия свободы выражения мнения как естественного права человека. Выделены виды указанной свободы, раскрыта ее структура и соотношение с другими смежными естественными правами. Раскрыто значение, виды форм и способов выражения мнения человека. Охарактеризованы средства массовой информации как наиболее эффективный способ реализации свободы выражения мнения.

Осуществлен комплексный теоретико-правовой анализ мировых и европейских международно-правовых гарантий обеспечения свободы выражения мнения и сформулированы предложения по их усовершенствованию.

Определено понятие свободы выражения мнения человека как субъективного юридического права, закрепленного в законодательстве Украины, и раскрыта структура указанной свободы. Осуществлен системный анализ проблем юридического обеспечения реализации свободы выражения мнения в Украине и сформулированы предложения по их решению.

Ключевые слова: права человека, естественное право, свобода выражения мнения, мнение, информация, юридические гарантии реализации прав человека, международные акты по правам человека.

SUMMARY

Yarmol L. Freedom of expression and problems of legal safeguards for its implementation in Ukraine (general theoretical research). – Printed as a manuscript.

The thesis for obtaining the Scientific Degree of Doctor of Sciences (in Law) on the speciality 12.00.01 – «Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Sciences». – Lviv Polytechnic National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2019.

A monographic complex analysis of general theoretical aspects of freedom of expression of human views as a natural and legal phenomenon has been made in the thesis for the first time.

The theoretical and legal basis of freedom of expression as a natural human right is analyzed, in connection with which the phenomenon of views is considered as one of the important elements of human consciousness. The author's definition of freedom of expression as a natural human right is formulated as an opportunity of a person to express in any form their attitudes of a probabilistic nature towards present, past and future phenomena, processes, events and facts or to make their evaluation.

The types of freedom of expression as natural human rights are singled out, its structure and relations with other related natural human rights (with freedom of worldview, freedom of expression, freedom of religion etc.) are revealed.

It is noted that the content and structure of the freedom of expression are most fully reflected in the main international human rights instruments which embody the main achievements of mankind of all time.

It is stated that information rights (the possibility to search, receive, distribute, transmit any information and ideas) is an integral part of the structure of freedom of expression as a natural human right. They have double subordination – they relate either to the right to form their views or to the right to express them. The possibilities for searching, receiving information and ideas form the basis of freedom of view formation. Freedom of expression is ensured through the distribution, transfer of information and ideas. It is proposed in the international human rights instruments to proclaim not only the freedom of expression of one's views, but also the freedom to form them.

The meaning, types of forms and ways of expression of human views are revealed. Media has been characterized as the most effective way to exercise freedom of expression.

The complex theoretical and legal analysis of universal and European international legal guarantees of the provision of freedom of expression was made and suggestions for their improvement were formulated. In order to increase the level of international legal protection of freedom of expression at the universal and European level, it is proposed that both the United Nations and European inter-governmental organizations should adopt special legislative documents on freedom of expression. These documents should be of a legally binding nature.

It is stated that the subjective legal right to freedom of expression in accordance with the legislation of Ukraine consists of the following elements (modalities): adhere to one's own views; freely express one's opinions (which in turn embraces the right to collect, search, receive, fix, retain, store, use, distribute any information and ideas, except in cases determined by law). It is therefore proposed: 1) to reflect the indicated possibilities as structural elements of the subjective legal right to freedom of expression in the Constitution of Ukraine; 2) to complement the structure of freedom of expression as a subjective legal human right with the following modalities: the right to change one's beliefs, the right not to express them, and the right to renounce them.

It has been proven that the constituents of the subjective legal right to freedom of expression have double subordination - they relate either to the right to form their views or to the right to express them.

Based on the analysis of the structure of freedom of expression as a subjective legal right, the concept of this right is defined as the possibility of a person, enshrined in legal norms and provided safeguarded by the state, to freely express their views, to collect, to search, receive, fix, retain, store, use and distribute information and ideas orally, in written form or in any other way and in any manner not prohibited by law.

The author formulates a concept of the legal mechanism of providing freedom of expression as a system of effective legal remedies for the implementation and protection of this freedom as a general right and of its individual elements (modalities), as enshrined in national legal instruments and in other sources of law. A systematic analysis of the problems of legal support for the implementation of the freedom of expression in Ukraine has been submitted and proposals for their solution have been formulated.

Key words: human rights, natural law, freedom of expression, views, information, legal guarantees of the implementation of human rights, international human rights instruments.

Підписано до друку 18.01.2019 р.
Формат 60×84/16.
Папір друкарський. Ум. друк. арк. 1,9.
Зам. № 3. Наклад 100 пр.

Видавництво «ПАІС»
Реєстраційне свідоцтво ДК № 3173 від 23 квітня 2008 р.
вул. Гребінки 5, оф. 1, м. Львів, 79007
тел.: (032) 255-49-00, (032) 261-24-15
e-mail: pais.druk@gmail.com; <http://www.pais.com.ua>